

Studying the Concept of ZEKr From the Perspective of Abul Hassan Kharghani and Sayed Ali Hamedani: A Comparative Approach

Monirah Mollai^۱. Mohammadali Mir.^۲ Arastoo Mirani^۳.

Abstract

Mystics consider divine memory to be one of the most important steps of mystical conduct to reach divine closeness. In this mystical view, we have studied Sayed Ali ibn Shahab ibn Muhammad Hamedani (۷۱۴-۷۸۶ AH), one of the mystics of Ahl al-Sahu and a follower of the Kabruyeh Tariqat (Doctrine), and Sheikh Abul Hassan Ali ibn Jafar ibn Salman Kharghani (۳۵۲-۴۲۵ AH), one of the mystics of Ahl al-Qabz and Bayazid Bastami's follower in a comparative study. The purpose of this research is to investigate the concept of Zikr (Remembrance), similarities and differences, explanation and effect of Zikrs from the perspective of the two mystics. Considering that Kharghani and Hamedani have had attention and special initiatives in the field of Zikr, it was considered necessary to examine their opinions in this field. From the comparative study of the concept of Zikr from the point of view of the discussed mystics, it is known that they were able to give meaning to the concept of Zikr with a romantic view and combine science and practice with knowledge. According to the findings of the research, the most important similarity in the concept of Zikr, from the point of view of these two mystics, is that they considered Zikr as divine remembrance and self-forgetfulness and fading into the essence of divinity. They gave importance to verses and traditions in their Zikr. The most important difference between them is the popular attitude of Kharghani and scholar attitude of Hamedani and the type of saying Zikr (public or secret), the highest Zikr and the time of Zikr. For this reason, their opinions have been examined according to the type of epistemological knowledge in their conduct and divine proximity. This research, with an analytical, documentary-descriptive method, with an emphasis on the theoretical framework of Kharghani and Hamedani's prose works, in library and digital form, has explained the differences and commonalities of the foundations and consequences of Zikr in their conduct.

Key words: Zikr, Secret, Nearness, Kharghani, Hamedani

^۱. PhD student, Department of Religions and Comparative Mysticism, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran.n

^۲.Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran. (corresponding author) mohammadali. . . @gmail.com

^۳.Assistant Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Gorgan Branch, Islamic Azad University, Gorgan, Iran.

Sources and references

Books

Quran karim.

۱. Badkheshti, Nooruddin Jafar (۱۳۷۴), Summary of Al-Manaqib, editor: Ashraf Zafar, Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
۲. Beheshti, Ahmad (۱۳۷۰), Farzangan: Sayings of mystics from Sheikh Abul Hasan Kharqani to Jami, ۲nd edition, Javadan Khard, Mashhad.
۳. Bayani, Shirin (۱۳۸۷), Mongols and Ilkhanate Government in Iran, Tehran: Samt.
۴. Tortel, Christian (۱۳۷۸), Sheikh Abulhasan Kharqani, translation by A. Roohbakhshan. Tehran: Markaz Nashr.
۵. Jami, Abu Abd al-Rahman (۱۸۵۸ AD), Nafahat al-Alons men Hazarat al-Quds, Kolkata: Lycee Press.
۶. Haiderkhani Mushtaqali, Hossein (۱۴۰۷), Favatah al-Jamal and Favatah al-Jalal, Famose Arif of the ۵th and ۶th century, Sheikh Martyr Najmuddin Kobari, Tehran.
۷. Kharqani, Abolhasan (۱۳۷۸), Noor al-Uloom, by the effort of Haqiqat, Abdol Rafi, Tehran: Behjat Publications.
۸. Ragheb Esfahani, Hossein (۱۳۹۹ A.H.), the collection of words of the Qur'an, Qom: Ismailian.
۹. Zarinkoob, Abdul Hossein (۱۳۷۹), Searching in Iranian Sufism, Tehran: Amir Kabir.
۱۰. Sajjadi, Jafar (۱۳۵۰), Dictionary of Mystical Terms, Tehran: Tahori.
۱۱. Shafi'i Kodkani, Mohammad Reza (۱۳۹۱), writing on the sea from the mystical heritage of Abolhasan Kharqani, Tehran: Sokhn.
۱۲. Ghazali, Mohammad (۱۳۳۳), Kimiya of Saadat, edited by Aram, Ahmad, vol. ۱, Tehran: Central Printing House.
۱۳. Ghani, Qasim (۱۳۸۰), History of Sufism in Islam, Volume ۲, Tehran: Amir Kabir.
۱۴. Qashiri, Abu al-Qasim (۱۳۹۱), Rasala Qashiriyya, translated by Abu Ali Hassan bin Ahmad Osmani. Tehran: Hermes.
۱۵. Goharin, Sadegh (۱۳۷۰), Explanation of Sufism Terms, Volume ۵, Tehran: Zovar Publications.
- Kiani, Mohsen (۱۳۶۹), History of Khanqah in Iran, Tehran: Tahuri.
۱۶. Mihani, Mohammad Bin Manoor (۱۳۶۶), Asrar al-Tawheed fi Maqamat al-Sheikh Abi Saeed, edited by Shafiei Kodkani, Tehran: Agah.
۱۷. Minawi, Mojtaba. (۱۳۵۵), Noor al-Uloom and Situations and Sayings of Sheikh Abulhasan Kharqani, copied from the London manuscripts, Tehran: National Works Association Publications.
۱۸. Modares, Mohammad Ali (Bita), Rehaneh Al-Adab in the description of the condition and works of mystics, jurists and philosophers, his poetry, the great Islamic mystic from the beginning to the present age, Vol. ۲, Khayyam Publications.
۱۹. Naraghi, Mehdi (۱۳۷۹), Jame al-Saadah, translation by Mojtabavi. Jalaluddin, Tehran: Hikmat.
۲۰. Nasafi, Aziz al-Ddin (۱۳۷۸), Perfected Man, Tehran: Tahori.
۲۱. Hajwiri, Ali bin Othman (۱۹۸۶), Kashf al-Mahjub, edited by: Asiabi, Fereydoun, Tehran: Soroush. Hamdani, Abdul Samad (۱۳۸۷), Bahr Al-Maarif, Volume ۱, edited by: Hossein Ostad Wali, Tehran: Hikmat.
۲۲. ----- (۱۳۷۰), Risaleh Zikrieh, by Taghizadeh Toosi, Fereydoun, Tehran: Institute of Scientific and Cultural Studies.

۲۳. ----- (۱۳۷۳), Commentary on Muradat of Hafez, Research by Iraj Golsorkhi, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications. Hamdani, Abdul Samad (۱۳۸۷), Bahr Al-Maarif, Volume ۱, edited by: Hossein Ostad Wali, Tehran: Hikmat.
۲۴. ----- (۱۳۷۰), Risaleh Zikrieh, by Taghizadeh Toosi, Fereydoun, Tehran: Institute of Scientific and Cultural Studies.
۲۵. ----- (۱۳۷۳), Commentary on Muradat of Hafez, Research by Iraj Golsorkhi, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications.
۲۶. Hamdani, Ain al-Qadat. (۱۳۶۲), the Letters of Ain al-Qadat, under the care of Alineghi Manzavi, edited by Hossein Khadiv Jam, Institute of Cultural Studies and Researchs.

b) Articles

۱. Arshad Riahi, Ali; Zare, Fatemeh (۲۰۱۴) "The Nature and Levels of Zekr in the Thought of Ibn Arabi and Mulla Sadra", Islamic Philosophical Teachings, No. ۱۷, pp. ۲۵-۴۶.
۲. Hadidi, Khalil; Dehghan, Ali (۱۳۹۱) in the article "Zekr in Qadiriyya Tariqat(Order)", Persian language and literature magazine, Sanandaj, pp. ۱۰۷-۱۲۰.
۳. Khushhal Dastjardi; Tahereh, Kazemi, Marzieh (۱۳۸۹) "Analysis of the position of zikr in the Qur'an and its reflection in Islamic mysticism", Research Journal of Persian Language and Literature, No. ۵, Periode ۲. pp. ۱۵-۴۰.
۴. Rahbar, Ali (۱۳۸۵), The Truth of Remembrance, Scientific and Research Quarterly of the Islamic Education Association of Iran, ۲(۳), Qom: Vice-Chancellor of Seminary Research, pp. ۸۵-۱۰۴.
۵. Zare, Sonia & Soghara (۲۰۱۵) in the article "Mystical mention in the passage of time", scientific and research quarterly of mysticism in Persian literature, No. ۲۸, pp. ۴۴-۶۴.
۶. Karamoz, Fethiye-Al-Sadat et al.(۲۰۱۸), "Research and comparison of Karamat in Kashf Al-Mahjub Hajwiri and Risalah Khatiriyya", Yazd Comparative Literature Review Quarterly, No. ۱۰, Year ۳, pp. ۳۵-۵۲.
۷. Kakeresh, Farhad et al. (۲۰۱۸), "Comparison of stages of journey and mystical journey in the works of Attar and Imam Khomeini", Yazd Comparative Literature Review Quarterly, No. ۷, Year ۳, pp. ۶۱-۸۸.
۸. Mohammadzadeh, Nader (۲۰۰۸), Zikr in the manner of Kabaruyeh, Irfan Islams Scientific and Research Quarterly, No. ۲۵, pp. ۱۰۶-۶۹.
۹. Mousavi, Somayyeh Sadat; Roknoddini, Hossein (۱۴۰۰), a comparative analysis of the two positions of Mention and Recollection in mystical behavior, Scientific and Research Quarterly Journal of Mysticism Research, No. ۲۵, Year ۱۳, pp. ۱۷۷-۱۹۷.
۱۰. Rafiabadi, Hamidnaseem(۲۰۱۲),Mir-sayed_hamedani-ra-his-influence-on-life-and-society-of-kashmir. www. muslimsocieties. Org.
۱۱. Mohamad ilham Shekh, (۲۰۱۸), international journal of historical insight and reserch mir sayyed ali hamedani: religionactivism and his impact on kashmir society.vol.۴.no.۲, apr-jun.
۱۲. Mohammad Shafi Bhat (۲۰۱۷), Mir Muhamad Hamadani and his Contion towards Islamisation of Kashmir,p۳۳۳۸, Islam and Muslim Society:a socialscience journal,vol.۱۰.no۲,pp۳۳-۳۸.

فصل‌نامه علمی جستارنامه ادبیات تطبیقی

سال ششم، شماره بیست و دوم، زمستان ۱۴۰۱

رویکرد مقایسه‌ای؛ بررسی مفهوم ذکر از منظر ابوالحسن خرقانی و سید- علی همدانی

منیره ملائی^۱، محمدعلی میر^۲، ارسطو میرانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۶/۱۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹

صص (۱۴۸ - ۱۱۸)

چکیده

عارفان یاد الهی را از منازل مهم سلوک عرفانی برای رسیدن به قرب الهی می‌دانند. در این دیدگاه مفهوم ذکر عرفانی سیدعلی بن شهاب بن محمد همدانی (۷۱۴-۷۸۶ ه.ق) از (عرفای اهل صحو و پیرو طریقت کبرویه) و شیخ ابوالحسن علی بن جعفر بن سلمان خرقانی (۴۲۵-۳۵۲ ه.ق) از (عرفای اهل قبض و پیرو بایزید بسطامی) مورد مطالعه تطبیقی قرار داده شده است. هدف این پژوهش، بررسی مفهوم ذکر، شباهت و تفاوت، تبیین و تأثیر اذکار از منظر دو عارف مذکور است. با توجه به این که خرقانی و همدانی توجه و ابتکارات خاص در زمینه ذکر داشته‌اند. لذا، ضروری دانسته شد که نظرات آن‌ها در این زمینه بررسی شود. از مطالعه تطبیقی مفهوم ذکر از نظر عرفای مورد بحث دانسته می‌شود که اینان چگونه توانسته‌اند با نگاه عاشقانه یا تلفیق علم و عمل همراه با معرفت به مفهوم ذکر معنا دهند؛ بر اساس یافته‌های پژوهش،

^۱ . دانشجوی دکتری گروه ادیان و عرفان تطبیقی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

^۲ . استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران. (نویسنده مسئول) پست

الکترونیک: mohammadali.00@gmail.com

^۳ . استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی، واحد گرگان، دانشگاه آزاد اسلامی، گرگان، ایران.

مهمترین شباهت در مفهوم ذکر از نظر این دو عارف این است که ذکر را یاد الهی و فراموشی خود و محو در ذات الهی دانسته‌اند. آن‌ها در اذکار خود به آیات و روایات اهمّیت داده‌اند. مهم‌ترین تفاوت آن‌ها در نگرش امی خرقانی و عالمانه همدانی و نوع اداکردن ذکر (جهری یا خفی)، بالاترین ذکر و زمان ذکر بوده‌است. به همین دلیل به بررسی نظرات آن‌ها با توجه به نوع شناخت معرفتی در سلوک و ذکر الهی آن‌ها پرداخته شده‌است. این پژوهش، با روش تحلیلی، اسنادی-توصیفی، با تأکید بر چارچوب نظری آثار مثنوی خرقانی و همدانی به صورت کتابخانه‌ای و دیجیتالی به تبیین وجوه افتراق و اشتراک مبانی و پیامدهای ذکر در سلوک آن‌ها پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: ذکر، خَفی، قُرب، خَرَقانی، همدانی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱ - مقدمه

عارفان به روش‌های مختلف به معرفت الهی توجه دارند. یکی از این روش‌ها از طریق علم عرفان است. بنابراین، «عارفان، طریق معرفت در نزد اندیشمندان است که برخلاف اهل برهان، در کشف حقیقت بیشتر بر ذوق و اشراق اعتماد دارند تا بر عقل و استدلال» (زرین کوب، ۱۳۷۹: ۷). در واقع عرفان معرفتی است مبتنی بر حالتی روحانی و توصیف ناپذیر که ارتباطی مستقیم و بی‌واسطه با خدا دارد. لذا، مبحث ذکر در عرفان اسلامی علت العلل سایر عبادت‌هاست؛ یعنی هر عبادتی که انجام می‌گیرد، هدف یاد الهی است؛ به گونه‌ای که آرامش قلب و دوری از شیطان را به همراه می‌آورد (ر.ک. زخرف/ ۳۶؛ رعد/ ۲۸؛ آل عمران/ ۴۱). بنابراین، اساسی‌ترین راه‌های سیر و سلوک در عرفان، تصوف و یکی از جلوه‌های ارتباط با خدا «ذکر» است. ذکر جایگاه ویژه‌ای در شریعت و طریقت دارد. همچنین ذکر، از مهم‌ترین واسطه‌هایی است که می‌تواند سالک را به مرحله‌ای از سلوک برساند که تجلیات هستی در نظر او زائل شده با شهود قلبی به معرفت الهی دست یابد.

۱-۱- بیان مسئله

با توجه به تحولات اجتماعی، سیاسی و دینی عارفان در قرون متمادی، تفاوت‌های معناداری در رابطه با مفهوم ذکر در افکار و آثار آن‌ها آشکار شد. «در قرون نخستین، ذکر بیشتر برگرفته از تعالیم و آموزه‌های قرآن، سیره عملی پیامبر (ص) و سخنان ائمه معصومین (ع) بود» (غنی، ۱۳۸۰: ۴)؛ لذا عارفان بیشتر زندگی زاهدانه داشتند. اما در قرون بعدی، «ذکر با عرفان به انسجام خود رسید و عارفان با پایبندی به ریاضت و زهد، آن را به سمت سخنان عاشقانه با خدا سوق دادند» (ر.ک؛ بیانی، ج ۲، ۱۳۸۷: ۶۰۰). در قرون بعدی تحوّل اساسی در اذکار الهی صورت گرفت و به شکل آموزه‌های علمی و کاربردی ارائه گردید و سبب تهذیب فردی، گروهی و به وجود آمدن اسلوب‌های بیشتری در ذکر شد. از سویی، «با توجه به پیامدهای حملات مغولان، مردم برای تسلی رنج‌ها و آلام خود، بیشتر به ذکر و یاد الهی پرداخته و به روش‌هایی که سبب کاهش درد و رنج آن‌ها می‌شد، توجه نمودند» (کیانی، ۱۳۶۹: ۴۱۴). از جمله عارفانی که با مردم همدردی می‌کردند، خرقانی و همدانی بودند.

خرقانی با نگرش امی (کسی که خواندن و نوشتن نیاموخته است) بر یاد الهی در زندگی آن‌ها تأثیر داشت. منقول است که خواجه عبدالله انصاری و ابوالرجاچی، خرقانی را امی می‌دانستند. زیرا، تلفظ کلمه حمد را همد می‌گفته که ملاک درستی نیست (ر.ک؛ شفیعی کدکنی، ۱۳۸۴: ۵۸). البته همدانی با کسب علوم، معارف دینی، نوآوری، تلفیق علم و تهذیب نسبت به خرقانی بر مردم تأثیر بیشتری داشت. برای اطلاعات بیشتر در این زمینه، باید به کتاب نورالعلوم، برهان العارفین خرقانی، اوراد فتحیه و رساله ذکریه علی همدانی مراجعه کرده تا شناخت بیشتری نسبت به افکار این دو عارف در زمینه ذکر و یاد الهی فراهم شود؛ تا بدانیم چگونه در حیطه معرفتی خود با چه روشی خدا را یاد می‌کردند.

در این نوشتار ابتدا مفهوم ذکر و تأثیر آن در قرب الهی بررسی خواهد شد. سپس به شرایط و تأثیر ذکر پرداخته می‌شود؛ چراکه ذکر الهی اهمیت بسیاری دارد و دغدغه مردم در هر عصری برای تقرّب به خداست. به‌خصوص امروزه با وجود راه‌های مختلف و انحرافات عقیدتی، بهتر است در زمینه یاد و ذکر الهی توجه بیشتر شود تا انگیزه قرب الهی حاصل شود. لذا، مجموع اندیشه‌های هر دو عارف، نمای کاملی از ذکر و یاد الهی را در شیوه‌های مختلف بیان می‌کند. چه بسا با مطالعه اندیشه و مکتوبات هر یک از آن‌ها، می‌توان به نگرشی کلی از مفهوم ذکر در عرفان دست یافت. بی‌شک، اگر تفاوت اندیشه‌ها و افکار، بازنگری شود، مشتاقان طریق الهی بیشتر خواهند شد؛ هر کس با نگرش مطلوب خود، طریق یاد الهی را دنبال خواهد کرد. همچنان‌که گفته‌اند: طرق الی الله بعدد انفس الخلاق.

در این مقاله سعی بر آن است که مفهوم ذکر، بهترین ذکر، شرایط و فضیلت‌های آن را، بر اساس دیدگاه دو عارف مذکور تبیین نمایند و در نهایت، وجوه تشابه و تمایز آراء و افکار این دو عارف را مورد واکاوی تطبیقی قرار دهند.

۱-۲- اهمیت و ضرورت پژوهش

همدانی و خرقانی از جمله عارفان نامی بودند که تأثیرگذار بسیاری بر ادب و عرفان و چگونگی ذکر الهی داشته‌اند؛ از این رو، در این نوشتار سعی بر آن است تا شیوه خاص آن‌ها در زمینه ذکر و یاد الهی مورد بررسی قرار گیرد تا شاخص‌های اذکار الهی که در زندگی فردی و اجتماعی دنبال کرده‌اند، برای دیگران نیز مشخص و روشن شود.

۱-۳- پیشینه پژوهش

در ارتباط با مفهوم ذکر به‌طور عام از دیدگاه عارفان، پژوهش‌هایی انجام شده است؛ از جمله می‌توان به تحقیق‌های ذیل اشاره کرد:

حدیدی، دهقان (۱۳۹۱)، در مقاله «ذکر در طریقت قادریه» حالات مرید و آشکال ذکر را مورد بررسی قرار داده است. محمدزاده (۱۳۸۹)، در مقاله «ذکر در طریقت کبرویه» شرایط ذکر بهتر و مهم‌ترین ذکر و وجود پیر در طریقت مذکور را بررسی کرده است. صنویا و صغری زارع (۱۳۹۴)، در مقاله «ذکر عرفانی در گذر زمان» به بررسی توصیفی مفهوم ذکر از منظر عرفا از قرن ۳ تا ۷ پرداخته است.

ارشد ریاحی، زارع (۱۳۹۴)، در مقاله «ماهیت و مراتب ذکر در اندیشه ابن عربی و ملاصدرا» ماهیت و مراتب ذکر را بیان کرده و پایین‌ترین ذکر را زبانی دانسته و بالاترین ذکر را فنا ذکر در مذکور می‌داند. چنانچه ملاصدرا به معرفت و فکر به‌عنوان لازمه جدا نشدنی در خلوت معتقد بود. اما ابن عربی کشف و ذکر را قبول دارد.

خوشحال، کاظمی (۱۳۸۹)، در مقاله «تحلیل جایگاه ذکر در قرآن و بازتاب آن در عرفان اسلامی» در آیات متعددی به اهمیت و اعراض ذکر اشاره کرده است.

علی رهبر (۱۳۸۵)، در مقاله «حقیقت ذکر» نیز حقیقت ذکر را فراموشی ذکر می‌داند. موسوی، رکن‌الدینی (۱۴۰۰) در مقاله «تحلیل تطبیقی دو مقام تذکر و ذکر در سلوک عرفانی» با دقت مفهوم ذکر و تذکر را بیان کرده و تفاوت ماهوی و مقامی آن‌ها را مورد بررسی قرار داده است.

فتحیه‌السادات کارآموز و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله «بررسی و مقایسه کرامات در کشف‌المحجوب هجویری و رساله قشریه» که در مورد سخن با خدا و پیامبران و شفای بیماران و... به بررسی کرامات در دو کتاب مذکور پرداخته است.

فرهاد کاکهرش و همکاران (۱۳۹۸)، در مقاله «مقایسه مراحل سیر و سلوک و سفر عرفانی در آثار عطار و امام خمینی» به مراحل سیر و سلوک و سفر عرفانی و مفاهیم آن را مقایسه نموده است.

همچنین در مقالات مطالعه شده انگلیسی که مرتبط با همدانی است، بیشتر، به حضور او در اجتماع و ترویج دین اسلام توسط او مورد بررسی قرار گرفته است. اما در هیچ یک از این مقالات در زمینه اهمیت ذکر مطلبی نوشته نشده است؛ این مقالات عبارتند از:

Rafiabad (۲۰۱۲), Mir-syed_hamadani-ra-his-influence-on-life-and-society-of-kashmir.

ilham (۲۰۱۸), religionactivism and his impact on kashmir society

Shafi Bhat (۲۰۱۷), Mir Muhamad Hamadani and his Contion towards Islamisation of Kashmir.

Nahidi (۲۰۰۷), Mir Seyyed Ali Hamadani, the sufi of khon Quarterly of Aftab Asra.

لذا بررسی نویسندگان این مقال نشان می‌دهد، هیچ مقاله‌ای در این زمینه به تحریر در نیامده است. بنابراین، با بررسی تحلیلی و انتقادی بین مفاهیم ذکر و مراتب آن، دقت نظرهای عرفانی و سلوکی بین آنها مشخص می‌شود تا تصویر روشنی از مفهوم ذکر به عنوان الگوی قرب الهی فراهم گردد.

۱-۴- روش پژوهش

روش پژوهش، به صورت توصیفی- تحلیلی با توجه به مستندات نسخه‌های خطی و کتابخانه‌های دیجیتال به صورت عکس یا پی‌دی‌اف مطالعه شده است. لذا مطالعه این آثار در کتب همدانی و منسوب به خرقانی در دسترس نبود و محدودیت زمانی کتابخانه‌ها کار را سخت‌تر می‌کرد. بنابراین، با آنچه در توان بود مباحث مورد بررسی این نوشتار فراهم شده است.

۲- مبانی نظری تحقیق

۲-۱- مفهوم ذکر در عرفان

ذکر از نظر عارفان مفهوم بسیار گسترده و مهمی دارد چراکه در ذکر همه یاد و ثنای محبوب گفته می‌شود. به همین خاطر این مفهوم را از نظر لغوی «یادکردن» معنا می‌کنند (گوهرین، ج ۵، ۱۳۷۶: ۳۰۶). مصادیق مختلف ذکر همچون: «ذکر حدیث، قرآن، شرف و شکر به کار می‌رود» (راغب، بی تا: ۱۷۹). ضمن آن که از نظر اصطلاحی، «ذکر حضور چیزی

در ذهن یا حفظ معارف و اعتقادات الهی در درون جان، معنا می‌شود». همچنین، ذکر به صورت زبانی یا قلبی یا هر دو روش یا بعد از فراموشی به‌جا آورده می‌شود (سجادی، ۱۳۵۰: ۴۰۲). می‌توان گفت که ذکر آن است که یاد خدا بر فکر، دل و زبان جاری شود.

عارفان، ذکر را به معنی تکرار اسم یا اسماء الهی در انواع مختلف بیان می‌کنند. از این‌رو، ذکر با دعا و اعمال عبادی دیگر متفاوت است. دعا معمولاً «نوعی درخواست، صلاح مؤمنان، ستون دین در آسمان و زمین است» که اگر دعا اجابت نشود ثواب آن برای دعاکننده نزد خدا محفوظ می‌ماند. اما ذکر با اسامی عربی و عبارت خاصی از قرآن و حدیث به‌کار برده‌می‌شود (همدانی، ۱۳۸۷: ۱۷). به‌گونه‌ای که با تمرکز و دوری از فراموشی آن، ذکر الهی حاصل می‌شود. چنانچه، عین‌القضات «ذکر را از ضروریات در سیرالی‌الله و قوت قلب سالک» بیان کرده است. چراکه در همه مراحل سلوک یاد خدا را باید نمود. همچنین، جامی ذکر را «معرفت و کلمه شهادت الهی، ترک بتان و اثبات معرفت الهی» گفته است (همدانی، ج ۲: ۱۳۶۲: ۲۱۰). بنابراین عرفا ذکر را از ملزومات سلوک و فارغ شدن از غیر خدا در راه رسیدن به خدا می‌دانند. لذا، دغدغه رسیدن به این مرحله برای آن‌ها بسیار اهمیت دارد.

غزالی نیز، «مقصود همه عبادت‌ها از جمله: نماز، قرائت قرآن، حج و روزه را ذکر خدا دانسته و اصل مسلمانی را کلمه «لا اله الا الله» گفته که عین ذکر است» (غزالی، ج ۱، ۱۳۳۳: ۲۵۲). در اصل، ذاکر در ظاهر و باطن غفلت را از خود دور می‌کند و مدام یاد الهی می‌گوید چراکه اگر زنگار دل از بین رود و ذکر در وجود ماوا گیرد به نهایت ذکر الهی نائل می‌شود. بنابراین، ذکر به دو صورت زبانی یا در دل انجام می‌شود: ۱- در دل آن است که یاد الهی را فراموش نکنند. در سوره کهف/۶۳ خداوند می‌فرماید: «...و کسی جز شیطان مرا به فراموشی نینداخت که آن را در خاطر آورم...». ۲- نوع دیگر ذکر به معنی گفتار است. ما حصل آن‌که عارفان، ذکر را خارج شدن از غفلت و رسیدن به مرتبه مشاهده با غلبه بر ترس یا زیادی محبت گویند (ر.ک قشیری، ۱۳۹۱: ۳۴۴). در اثر مداومت ذکر و آرایش از تعلقات مادی و دل‌بستن به ذات حق به مرتبه بصیرت می‌رسد.

۳- بحث و بررسی

۳-۱- ذکر و انواع آن در اندیشه خرقانی

خرقانی در سخنان خود خدا را مدح و ثنای الهی می‌گفت و آن را ذکر الهی می‌دانست. وی با تأسی از آیات و روایات، ذکر را به عنوان یکی از مهمترین ارکان سلوک عرفانی معرفی می‌کرد. لذا، در سلوک و عبادت یاد الهی می‌گفت؛ چراکه ذکر دریچه اتصال دائم به خدا و موجب بارش رحمت الهی بر دل است. از دیدگاه وی آن‌کس که عشق الهی در دل دارد، مدام ذکر می‌گوید و به حق، خود خرقانی چنین بود. یکی از نوآوری‌های او، «نیایش صمیمانه و عاشقانه با خدا بود. وی در راز و نیایش‌های خود از لفظ "من و تو" با خدا» استفاده می‌کرد (نیشابوری، ۱۳۰۳: ۴۰۰). آن‌گونه که سخنان به‌جا مانده از او رابطه دوستانه وی را با خدا مسجل می‌کند.

یکی از شاخصه‌های ذکر او، خاص جوانمردان بود که همراه با اندوه بود. علت اندوه آن است که خدا را آن‌گونه که شایسته اوست نمی‌توانند یاد کنند. عبد کجا و توان حمد و ثنای مولا کجا؟! مانند این نیایش خرقانی که: «الهی خلق تو شکر نعمت‌های تو می‌کنند، من شکر بودن تو می‌کنم، نعمت، بودن توست» (خرقانی، ۱۳۷۸: ۱۶۵ و ۹۵). همچنین او در راز و نیاز با خدا چنین می‌گفت: «الهی مرا در مقامی قرار نده که گویم (خلق و حق) یا گویم (من و تو) مرا در مقامی قرار بده که همه تو باشی». البته او هنگام ذکر مدام نجوای الهی را با سخنان صمیمانه بیان می‌کرد. لازم به ذکر است که وی زیارت و نماز را نیز یاد الهی می‌دانست. وی تأکید داشت اذکار به‌صورت جهری و آشکار ادا شود. البته او مردم را نیز مستفیض از ذکر الهی می‌کرد و سبب آرامش آن‌ها می‌شد. چنانچه به محمود غزنوی که خواستار دعایی از وی گردید؛ گفت، در نماز، دعایت می‌کنم و «اللهم اغفر للمومنین و المومنات» می‌گویم؛ محمود تقاضای دعای خاص‌تر نمود، لذا شیخ گفت: «ای محمود عاقبت تو محمود باد» (رک. نیشابوری، ۱۳۷۸: ۲۱۸ و ۲۲۹-۲۳۰). البته اذکار دیگری که خرقانی به سالک سفارش می‌کرد: «لااله الاالله حقاً حقاً، و محمد رسول الله صدقاً صدقاً» بود که در هنگام غسل و نماز خوانده شود. همچنین سالک در هنگام توبه باید آیات سوره تحریم/۳۱ و اعراف/۲۳ و فتح/۱۰ و بعد دعای تلقین بخواند (خرقانی، بی‌تا: ۷). می‌توان دریافت، خرقانی

گفتار خود را مزین به سخنان عاشقانه، آیات و ادعیه‌ها در جهت ستایش و تقرّب الهی به کار بسته بود.

۳-۲- ذکر و انواع آن در اندیشه همدانی

عارفان معتقدند که سیر و سلوک دارای منازل و مراتبی است. همدانی نیز برای سلوک الی الله ده منزل قائل بود. ذکر را ششمین منزل از منازل سلوک می‌شمرد؛ بدین ترتیب، منازل سلوک همدانی عبارت‌اند از: «۱- توبه: آن است که از مشغله‌های دنیا و آخرت دور شود. ۲- زهد: پرهیز کردن از آرزوهای دنیایی است. ۳- توکل: سالک از غیر حق به اختیار خود بیرون آید، به کرم الهی اعتماد نماید و از آرزوهای نفسانی دوری کند. ۴- قناعت: مطیع لذاتِ شهوانی نبودن مگر به مقداری که نیازست. ۵- عزلت: رهیدن از خلق و تمام توجه را معطوف به ذات حق نماید. ۶- ذکر: رها شدن از رذایل نفس و رسیدن به فضایل الهی است. ۷- صبر: مطیع کردن نفس که با انجام عبادت و مجاهدت حاصل می‌شود. ۸- توجه: آن است که به خدا پناه ببرد و به اختیار از غیر خدا دور شود. ۹- مراقبه: تهذیب نفس کردن برای رسیدن به قرب الهی است. ۱۰- رضا: سالک به مرحله‌ای می‌رسد که راضی به رضای الهی می‌شود و تجلّی صفات الهی در او مشاهده می‌شود». ذاکر در تمام اذکار به اختیار خود می‌تواند از غیر خدا دور شود؛ وی ذکر را معجونی معنوی، مرکب از نفی و اثبات تصور می‌کرد (همدانی، ۱۰۶۹: ۴۵۸-۴۵۶). سالک با نفی آن (لااله)، مواد فاسد را از خود دور کند و با اثبات آن (الالله)، دل از رذایل اخلاقی پاک کند تا به تعالی روح برسد. بنابراین، وقتی ذاکر در مذکور محو شود، دیگر هیچ حجابی بین خدا و او نباشد و جمال مذکور در ذاکر تجلّی می‌یابد. نمونه آن در سوره حدید/۴ که خداوند می‌فرماید: «... او با شماسست هر کجا باشید...».

با توجه به اهمّیت ذکر و یاد الهی، همدانی او را در بیش از ۴۴۰ استاد خود را در کتاب او را در فتحیه گردآوری کرده است. در آن کتاب: «تکبیر، تهلیل: لااله الاالله گفتن» است (همان، ۱۶). حوقله: ذکر «لا حول و لا قوة الا بالله» را گویند (نراقی، ۱۳۷۹: ۸). تسبیح، «تحمید: الحمدالله گفتن» را معنا کند (پارسا، ۱۳۵۴: ۳۴). او همچنین: بسمله، استعاذه، استغفار، صلوات و نماز را جزء اذکار الهی به‌شمار می‌آورد. به‌علاوه در برابر مشکلات: ترس از جن

و انس و اندوه و فراموشی و بخشش پدر و مادر و... اذکاری بیان کرده است. برای نمونه ذکر «الحمد لله» گفتن هنگام آب خوردن، سرّ همه طاعت‌ها و سرور همه دولت‌هاست (ر.ک: همدانی، ۱۰۰۰: ۷۶). از این‌رو ذکر را غذای روح و موجب تعالی انسان بیان می‌دانست، زیرا، ذکر قوت سالک در راه وصول به قرب الهی است. به علاوه اقسام ذکر را به ظاهری و باطنی (جلی و خفی) تقسیم کرد؛ عمل به شریعت مثل نماز و روزه و... را ظاهر ذکر بیان می‌کرد (ر.ک: نسفی، ۱۳۶۸: ۱۰۶). بنابراین اذکار در تمام زندگی کاربرد دارند. چه در ظاهر و چه در بطن طاعات الهی.

البته، حضور مذکور به صورت زبانی از ارکان ذکر است. نماد فراموشی ذکر در سوره حشر/ ۱۹ خداوند می‌فرماید: «و چون کسانی نباشید که خدا را فراموش کردند پس خداوند حقیقت خودشان را از یادشان برد تا خود خویش را فراموش کردند... که آن را ذکر جهری گویند». همچنین «ذکر خفی آنست که ذاکر در وجود مذکور محو شود و همه وجود خدایی شود» (گوهرین، ج ۵، ۱۳۷۶، ۳۰۶). در سوره دهر/ ۱ خداوند می‌فرماید: «مگر نه این است که بر انسان روزگاری گذشته است که از او هیچ خبر و اثری که یاد شود نبوده است؟». همچنین، در این رابطه اشاره شده که توحید را ظاهر و باطنی است. دل، محل معانی باطن و رسیدن به معرفت است و زبان محل ادای ظاهر ذکر است. به عبارتی، باطن ذکر، معرفت و ظاهر آن ذکر «لااله الا الله» است. البته، او در ثنای الهی خدا را خطاب قرار می‌دهد؛ تا حالت حضور و نوعی فیض روی دهد که در غیب حاصل نمی‌شود (ر.ک: همدانی، ۱۰۰۰: ۱۳۷ و ۱۹-۳۶). می‌توان دریافت که هدف ذکر ظاهری رسیدن به باطن ذکر و وصول به ذات الهی است.

۳-۲-۱- بهترین ذکر از نظر خرقانی

از نظر خرقانی اذکار دارای ویژگی‌های خاصی هستند. بعضی اذکار مانند: «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَ إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»، «تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَ الْحَقْنِي بِالصَّالِحِينَ» و «عَافِنَا وَ اَعْفُ عَنَّا» اثربخشی بیشتری دارند. اگر چه در میان تمام اذکار برای ذکر «الله اکبر» اهمیت بیشتری قائل بود؛ چراکه منشأ و مظهر اسما الهی است. لذا، تأکید داشت ذکر «الله» را بدون تعلق به مادیات و با حضور قلب یا آن‌گونه که شایسته خداست به زبان آورد (ر.ک: خرقانی، ۱۳۷۸: ۷۱ و ۸۷ و ۱۴۷). ذاکر

باید به مرحله‌ای برسد که عاشق خدا شود تا به خدا برسد و خود را فراموش کند. آن‌گاه همه اعضای بدن «الله» گوید. در عین حال، در تأثیر ذکر بهتر است با تمرکز ذکر را ادا کند. چرا که هر ذکری بر قسمت خاصی از بدن تأثیر دارد. «چنانچه ذکر «الله» از میان جان برمی‌خیزد و صلوات بر محمد (ص) از بُن گوش جاری می‌شود» (خرقانی، بی‌تا: ۸۴). لذا، بهترست برای تأثیرگذاری بیشتر اذکار با حضور قلب و به دور از تعلقات مادی تمام توجه خود را معطوف به ذکر الهی نماید.

۳-۲-۲- بهترین ذکر از نظر همدانی

همدانی اذکار بسیاری را در موقعیت‌های مختلف توصیه نموده بود. وی نقل کرده با توجه به روایات «الحی القیوم»، «الله» یا «الله لاله‌الاهو» و ... را اسم اعظم گویند. لذا، دیدگاه‌های متفاوتی در این زمینه وجود دارد (همدانی، ج ۱، ۱۳۸۷: ۲۶). اما از نظر وی برترین ذکر، «لاله‌الله» است. او تأکید دارد که ذکر با تمرکز ادا شود تا تأثیر بهتری داشته باشد؛ مثل ذکر «لاله‌الله» که از قسمت ناف که مرکزیت بدن است شروع شود و در دم و بازدم با آداب خاص به‌نحو مطلوب ادا شود که بهتر است در خفی خوانده شود و ثواب آن به اندازه همه مخلوقات عالم است. البته اذکار دیگری نیز برای او حائز اهمیت بودند. چراکه، بعد از قرآن، افضل کلام، «الله اکبر» است و با گفتن آن ثوابش میان آسمان و زمین پر می‌شود. همچنین گفتن ذکر «سبحان الله» و «الله اکبر» ثواب یکسانی دارد (ر.ک؛ همدانی، ۱۰۰۰: ۳۰).

اگرچه ذاکر از اذکار مختلف با توجه به خاصیت آن‌ها استفاده می‌کند اما در همه اذکار مدام خدا را به حمد و ستایش می‌گوید. برای نمونه؛ «الحمد لله علی کل ...». از این‌رو، همدانی در رساله ذکریه، برترین ذکر «لاله‌الله» را با دلایلی از علوم نقلی و عقلی بیان کرده است. در ذیل به آن اشاره می‌شود.

۳-۲-۳- آیات و روایات

در آیات قرآنی به اهمیت ذکر خفی اشاره شده است از جمله؛ در سوره حجرات/۲، خداوند می‌فرماید: «ای مؤمنان صدایتان را بلندتر از صدای پیامبر (ص) نکنید و آن‌گونه که با

یکدیگر بلند سخن می‌گویند با او بلند سخن نگویند، مبدا آنکه اعمالتان پوچ و بی‌اثر شود و شما پوچ شدنش را درک نکنید» و در ادامه آیه می‌گوید: «کسانی که صدایشان را بر پیامبر پایین می‌آورند، خداوند پاداش و آمرزشی بزرگ به آن‌ها می‌دهد». بنابراین، «اگر با صدای بلند با رسول خدا (ص) صحبت کنید باعث از بین رفتن کارهای خوب می‌شوید» (همدانی، ۱۰۰۰: ۱۱). لذا، بهترست که از راه نضرع و خضوع ذکر الهی را نجوا کنید. چراکه خشوع در تکلم نیز حفظ حرمت‌هاست.

در این زمینه، حضرت رسول (ص) فرموده است: «بهترین ذکر آن است که مخفی باشد و بهترین روزی‌ها آن است که کافی باشد». همدانی این‌گونه تبیین کرده است: «ثروت زیاد باعث ناسپاسی و نافرمانی انسان می‌شود، ذکر آشکار عجب و ریا را به همراه می‌آورد» (همدانی، ج ۱، ۱۳۸۷: ۲۶). باید در نظر داشت که در هنگام ذکر و نجوای الهی، ناشنوای غایبی را نمی‌بینید بلکه خدا حضور دارد و او شنوا و بصیر است. در سوره شوری / ۱۱ «أَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ». خدا را با صدای بلند یاد نکنید و عظمت الهی را به این طریق حرمت نهدید تا به سعادت ابدی دست یابید.

۳-۲-۴- عقل

عقل یکی از ادله‌ای است که تأثیر ذکر را بیان می‌کند. همدانی نیز با دلایل عقلی به تبیین ذکر پرداخته است. لذا، آداب ذکر عبارت است از آن که در جای خلوت، تاریک و تنگ با وضو رو به قبله، دو زانو یا چهار زانو بنشیند و صلوات بفرستد تا همه دل و جان ذکر الهی گوید (ر.ک؛ بدخشی، ۱۳۷۴: ۴۸ و ۱۰۵). بدین طریق، حواس ظاهر از مشغله‌های دنیوی دور و مستعد ذکر الهی شود تا زمینه‌ساز گشایش حواس باطن شود؛ زیرا صدای بلند حس شنوایی را مشغول و مانع توجه او به ذکر الهی می‌شود. البته از دیدگاه عقلی، هر طاعت که مخلصانه باشد امید قبولی آن در درگاه الهی بیشتر می‌شود. به عبارتی، هر چیزی که از نظر مردم دور شود، خلوص آن بیشتر است. لذا، سالک سال‌ها به خودسازی مشغول است تا نفس به طاعت نزدیک شود. به همین دلیل او ذکر خفی و گوشه‌نشینی را برای دوری از گناه ضروری دانسته و به حس شنوایی اهمیتی می‌داد. چراکه بیشترین مشغله دل، توسط دریچه گوش است؛ زیرا سالک اگر چشم را ببندد، نمی‌بیند و اگر لب

را ببندد، نمی‌تواند صحبت کند، اما گوش تا زمانی که در کنار مردم است باز و شنوای کلام آن‌هاست. افزون بر آنکه ذکر جهری بیشتر برای مزاج ضعیف است. چنانچه، اگر ذاکری ذکر گفتن را آشکار کند دیگر مخلص نیست و تمرکز فکری ندارد و عقل نمی‌تواند درست تصمیم بگیرد (رک. همدانی، ۱۳۷۰: ۲۲). لذا، سالک با ذکر جهری، پیشرفتی در قرب الهی ندارد. چراکه بلند ذکر گفتن حس شنوایی را معطوف به ذکر می‌کند. در صورتی که هدف ذکر، نهایت توجه به خدا و خشوع در برابر اوست نه صرفاً ذکر گفتن. لذا، بهترین شرایط ذکر بیشتر اهمیت داده شود و مورد بررسی قرار گیرد.

۳-۲-۵- شرایط ذکر از نظر خرقانی

هر عارفی ذکر الهی را به روش خاص خود به جا می‌آورد. از این رو راه‌های تقرب الهی بسیار متفاوت است. شرایط خرقانی در ذکر الهی عبارتند از:

۳-۲-۵-۱- شناخت خدا:

اعتقاد به خدا یکی از اصول دین است. به همین دلیل در مراحل سلوک، ابتدا باید خدا را بخواهد نه آن‌که فقط به دنبال خدا باشد. بنابراین اگر ذاکر خدا را می‌خواهد باید تمام توجه خود را معطوف به خدا کند. لذا، علما خدا را با دلیل عقل می‌شناسند. حال جالب-ست که خرقانی معتقد بود: «اگر انسان به مردم وابسته شود و از آن‌ها کناره‌گیری نکند، دیگر عقل نمی‌تواند به تنهایی به شناخت خدا برسد» (نیشابوری، ۱۳۷۸: ۲۱۶ و ۹۱). پس باید سالک وابستگی خود را از مردم کنار گذارد تا عقل مستقل و درست به شناخت الهی برسد. علاوه بر آن، چشم باید نابینا و زبان لال و گوش کر شود تا شایسته هم صحبتی نام الهی شود. لذا، طاعت خلق به نفس و زبان و به دل مرتبط است. خداشناسی نیز با خلوص دل به معرفت الهی می‌رسد.

۳-۲-۵-۲- خلوص در ذکر:

یکی دیگر از شرایط ذکر که با دل در ارتباط مستقیم است، خلوص در ذکر است. زیرا، «مبانی طریقت؛ توبه، تسلیم، رضا، صبر و اخلاص است». سالک برای رسیدن به اخلاص

بهبترست، هیچ بدی در دل نداشته باشد، تا فقط خدا را ببیند (خرقانی، بی تا: ۱۰۴). پس لازمه آن انجام اعمال خوب است تا به تدریج اخلاص در وجود تنیده شود که ثمر آن طاعت الهی می‌شود. بنابراین مطیع امر الهی بودن باعث می‌شود همه اعضا و جوارح و روح انسانی صیقل به ذکر الهی شود. به‌زعم تحقق این حالت باید از مشغله‌های دنیایی پرهیز کرد.

۳-۲-۳- پرهیز از ظواهر و مشغله‌های دنیا: عارفان از هرگونه غل و غش دنیوی برای رسیدن به خدا دوری می‌کنند. «خرقانی ارزش صوفی را به لباس، سجاده، رسوم و عادت نمی‌دانست؛ بلکه صوفی آنست که هیچ تعلقی به دنیا نداشته باشد. او درویشی را در پرهیز، سخاوت و بی‌نیازی از مردم تصور می‌کرد. شرط قرب الهی را دوری از مردم و توجه به خدا و رسول اکرم (ص) بیان می‌کند» (خرقانی، ۱۳۷۸: ۲۴۲ و ۱۰۳). بنابراین در این شرط، ذاکر باید از هرگونه تعلقی که مختص ظواهر دنیایی است پرهیز کند تا تنها حضور خدا را درک نماید. چون ذکر الهی کار بزرگی است. چراکه، خرقانی بر این باور بود که تلاش برای تهذیب نفس ۴۰ سال طول می‌کشد؛ سالک ابتدا زبان خود را و سپس گوشت روئیده شده از حرام را تزکیه کند و به تدریج زبان و دل در جهت ذکر الهی هم‌سو شوند. هرکس چنین کند، هوای نفس او از بین رود؛ چون ترک کننده هوای نفس فقط یاد الهی در دل دارد؛ به‌گونه‌ای که همچون خرقانی با یک «الله» گفتن، سنگ‌ها از کوه جدا شدند. لذا، انجام دادن نماز و روزه کار عابدان است و ترک رذایل از دل کار مردان است. به‌همین دلیل در سیره خرقانی حتی به حکومت‌ها نیز وابستگی نداشت (ر.ک؛ خرقانی، بی تا: ۸۶). پس می‌توان گفت که هرگونه وابستگی به غیر خدا مانع یاد و قرب الهی می‌شود. می‌توان گفت: ذاکر با کناره‌گیری از ظواهر دنیایی و توجه به تهذیب نفس بیشتر به خدا اتصال می‌یابد. بنابراین، برای طی این مسیر باید استادی را طلب کرد.

۳-۲-۳- داشتن استاد و هم‌سویی با طریقت و شریعت:

در مراحل سلوک، داشتن استاد باعث رشد و تعالی انسان می‌شود. لذا، داشتن استاد از ملزومات طریق الی الله است. بنابراین، پیر باید شناخت کامل به طریقت و شریعت و حقیقت داشته باشد و پیرو حضرت رسول اکرم (ص) و حضرت علی (ع) باشد و ذکر

الهی گوید تا به کمال برسد. چراکه ارادت، نوری الهی است که به پیر داده شده و او تجلی صفت ذات حق است. با این اوصاف در تمام مسیر خدانشناسی به استاد نیاز است. «چون در مراتب سلوک، جهل را باید کنار گذاشت و شریعت را با معرفت به اوج رساند تا حدی که با دوری از خودخواهی وارد عرصه طریقت شود و عملاً ریاضت و ترک هوی و هوس کند» (خرقانی، بی تا: ۸۴). تا همه جا خدا را حاضر بیند و به معرفت حقیقی دست یابد. بنابراین، استاد با پیروی از بزرگان دین در طریق آنان قدم برمی‌دارد. با وجود اینکه خرقانی برای طی کردن مسیر سلوک استادی نداشت، اما یاری خواستن از استاد را سفارش می‌کرد. همچنین، وی اظهار می‌کرد «استاد او خداست» (میهنی، ۱۳۶۶: ۲۹۱). به همین دلیل گفتن ذکر «الله» را تأکید می‌کرد. چراکه خدا را راهنمای اصلی زندگی می‌دانست که مشیت الهی نقش مهمی در زندگی دارد. به همین دلیل یاد الهی را در زندگی ساری و جاری می‌کرد.

۳-۲-۵-۵-۵-شرایط ذکر از نظر همدانی

همدانی پس از مدتی آموختن علوم دینی و خودسازی درون به ذکر گفتن مشغول بود تا این که اذن آن را یافت که به خلوت برود و آداب ذکر را به جا آورد (ر.ک؛ همدانی، ۱۳۷۶: ۲۰). او بعد از طی مقامات به احوال حسنه رسید. در دیدگاه او ذاکر شدن شرایط خاص دارد که اهم نظرات او چنین است:

۳-۲-۵-۵-۱-شناخت خدا

محور اصلی سلوک، خدانشناسی است که ذاکر برای رسیدن به تقرّب الهی باید خدا را بشناسد. لذا، همدانی برای رسیدن سالک به کمال معنوی به سه راه معتقد بود: «راه اول، باب معاملات است که در نماز، روزه، حج و قرآن معنا می‌شود و مختص همه مسلمانان است که باعث نجات از عذاب ابدی می‌شود. راه دوم، راهی که با مجاهده برای رسیدن به اخلاق خوب و تزکیه نفس حاصل می‌شود؛ راه سوم، بهترین راه، راه سالکان الهی است؛ در فضای ساحت لاهوتی و جذبات عنایت الهی است» (همدانی، ۱۰۶۹: ۴۵۵). در این راه سالک، اراده خود را محو اراده الهی می‌کند. رسول الله (ص) فرموده است: «موتوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا». برای رسیدن به این سعادت باید منازل سلوک را مراعات کند تا به بهترین

راه سلوک دست یابد. بنابراین او، منفعت دین را در طلب حق و معرفت و محبت الهی، می‌دانست تا خدا را به چشم دل ببیند و او را بیابد و بشناسد که بی‌شناختِ الهی، هیچ عبادتِ آدمی قبول درگاه الهی نمی‌شود (ر.ک؛ همدانی، ۱۳۷۰: ۱۴). در نتیجه سالک، عبادت‌ها و طاعت‌ها را در جهت معرفت حق انجام می‌دهد.

۳-۲-۵-۵-۲ - خلوص در ذکر

شناخت خدا در خلوص دل حاصل می‌شود. همدانی نیز بر این باور بود که هرکس بخواهد به عالم معنوی برسد، باید از دل‌بستگی‌های دنیا دست بکشد و در خلوت بنشیند و به مداومت اذکار و ملازمت افکار بپردازد. «خلوص از نظر او، توحید است که سرآغاز و منشأ همه خوبی‌ها است» (همدانی، ۱۳۷۰: ۱۴). تا توحید سالک، درست نگردد، طی طریق الهی میسر نمی‌شود.

در نتیجه برای رسیدن به خلوص باید ذکر زبانی با ذکر قلبی هم‌نوا شود. یاد خداوند، تنها به زبان نیست. بلکه سالک باید در هر فکر و عملی، یاد خدا را در نظر بگیرد. او باید با ادای ذکر، خَس و خاشاکِ معاصی را بسوزاند و وقتی تجلیات الهی را احساس نماید، کتمان اسرار و حفظ خویشتن کند تا به مقامات عالی دست یابد. به این طریق بندگی خدا کند و فرمان‌های الهی را اطاعت کند که خود یاد الهی است؛ اگر در این امر نافرمانی کند از فراموش کاران خواهد بود. اگرچه نماز، روزه و قرآن بسیار بخواند. پس حقیقت ذکر، طاعت است. نه صرفاً عمل نیک یا سخن خوب گفتن نیست (ر.ک؛ جامی، ۱۸۵۸: ۵۱۵). بنابراین ذکر صرفاً در ظاهر به‌جا آوردن اعمال عبادی نیست. بلکه در رفتار و اخلاق نیز باید الهی رفتار نمود. درنهایت، «حقیقت ذکر آن است که ذاکر هر چه جز مذکور را در ذکر فراموش کند و باید به ذکر سر توجه کند. چون فراموشی ویژگی سر است» (همدانی، ۱۳۸۵: ۶۷). لذا، بهترست اذکار الهی را با خلوص در فکر و عمل انجام دهد تا هرگونه غفلت از او دور شود.

۳-۲-۵-۵-۳- پرهیز از ظواهر و مشغله‌های دنیا

دل مشغولی‌های دنیوی چیزی غیر از ذات الهی است. به همین دلیل وابستگی به آن‌ها انسان را از یاد الهی دور می‌کند. همدانی نیز یکی از شرایط بازدارنده در تحقق به قرب الهی را دل مشغولی به امور دنیوی می‌داند. «سخت‌ترین دل مشغولی را حب جاه و مقام تصور می‌کرد» (همدانی، ۱۳۷۰: ۲۲). چون سالک به واسطه‌ی دل مشغولی‌های دنیوی، از حلاوت ذکر، ذوق اسرار معرفت و محبت حق، محروم می‌ماند؛ پس بهترست ذاکر در هنگام ذکر به اختیار از هرچه غیر یاد الهی باشد، دوری کند و در دل توحید را جای دهد؛ چراکه هیچ یک از عبادات چنین تاثیری در رشد منازل سلوک ندارد. چنانچه در سوره مزمل/ ۸ خداوند می‌فرماید: «پروردگار خود را یاد کن و تنها به او دل ببندد». بنابراین سالک باید در ظاهر و باطن از همه‌ی امورات دنیوی پاک شود. مثال واضح آن، در لفظ مبارکه «لااله الا الله» است؛ اگر این ذکر ملکه‌ی وجود شود، نفی تمام رذایل می‌شود و به تدریج فضایل الهی در او تجلی می‌یابد. به گونه‌ای که «در هنگام یاد الهی، زبان نگه دارد، یعنی غفلت و پریشانی از خود دورکند و اول به زبان دل و بعد به زبان سر، ذاکر شود؛ در عبادت، خاشع و با تأمل باشد تا به حق مشغول شود» (همدانی، ۱۳۸۵: ۶۷). زیرا ذکر جز به خضوع و خشوع صورت نمی‌پذیرد پس باید درون صیقل یابد تا شایستگی یاد الهی در او آشکار گردد.

از سویی همدانی، ریاضت را نوعی دوری از مشغله‌های دنیوی است را در سه چیز می‌داند: «۱- رفع موانع وصول به حق، ۲- مطیع کردن نفس حیوانی به عقل عملی تا انسان به کمال رسد. ۳- ملکه گردانیدن نفس مطمئنه تا از فیض الهی مستفیض گردد و به غایت کمال نائل شود» (همدانی، ۱۳۷۰، ۱۲). بنابراین، اگر ذره‌ای از محبت دنیا در دل داشته باشد، غفلت و شقاوت از جانب خدا حاصل شود تا جمال الهی را فراموش کند. به همین دلیل عرفا هیچ چیز را حقیرتر از دنیا ندانسته‌اند.

۳-۲-۵-۵-۴- داشتن راهنما

شرط لازم دیگر، برای ذکر و پیمودن مقامات عرفانی، وجود راهنما و پیر است. فهم مراتب مذکوره و وصول به آن‌ها بدون ارادت به مرشد جامع شرایط، میسر نمی‌شود. هرکس، دیدن و یافتن حق را می‌خواهد باید به فرمود، پیر خود گوش کند و به خودسازی خود، پردازد؛

تا به این طریق با حضور شیخ از افراط و تفریط مرید جلوگیری شود (ر.ک؛ بدخشی، ۱۳۷۴: ۹۰). همدانی در دوره‌های مختلف زندگی از استادان مختلف همچون: محمود مزدقانی و اخی علی دوستی و ... فیض برد و همچنین شاگردان بسیاری از او کسب علم نمودند.

۳-۲-۵-۵-۵- اهمیت به زمان ذکر

ذکر در زمان‌های مقرر بهترست ادا شود تا ذاکر به درک معرفت و اجر بیشتر نائل شود. همدانی، در زمان‌های مقدّسی همچون: «پنجشنبه یا دوشنبه، به روزه گرفتن و قرآن خواندن می‌پرداخت»؛ گفتن ذکر خفی را هنگام طلوع و غروب خورشید سفارش می‌کرد (همدانی، ۱۳۷۰: ۲۶).

بنابراین، «قرائت دعای سیفی صغیر را در بین طلوعین بهتر می‌دانست» (همدانی، بی‌تا: ۱۷). زیرا، آثار آن در این وقت بیشتر است. هرکه، دعای اوراد فتحیه را رو به قبله و هنگام نماز صبح و با حضور قلب و لحن خوب بخواند در هر دو جهان به هدف خود می‌رسد. چون بیشتر الطاف و رحمت الهی در این دو زمان (صبح و غروب) نازل می‌شود، پس درهای مواهب الهی به روی طالبان گشوده می‌شود. ضمن آن‌که ذکر گفتن در هنگام و بعد نماز، همانند رسول اکرم (ص) تأکید داشت. البته به زمان ذکر در هنگام استغفار نیز توجه داشت. چرا که فرد گناهکار، سه ساعت وقت دارد از گناه خود استغفار کند (ر.ک؛ همدانی، ۱۳۵۳: ۶۶). می‌توان دریافت که کسب معارف دینی تأثیر مهمی در توصیه و راه‌آورد‌های معرفتی او داشته است. چنانچه با دقت بیشتر به زمان و خواص ذکر اهمیت می‌داد.

۳-۲-۵-۵-۶- اثرات ذکر از نگاه خرقانی

ذکر الهی برکات و ثمرات زیادی دارد. خرقانی معتقد است «راه خدا هزار منزل است؛ اولین آن کرامات است که خدمت به مردم است» (نیشابوری، ۱۳۰۳: ۱۵). وی بر اثر حمد و ثنای الهی توانسته بود، ره‌گشای حقیقت و صاحب کرامات بسیار شود. به گونه‌ای که حافظ قرآن و حتی مابین نماز مغرب و عشا به زیارت قبر بایزید بسطامی می‌رفت و برمی‌گشت که همه از عنایت الهی بود. همچنین از این کرامات مردم نیز به فیض می‌رسیدند (ر.ک. خرقانی،

۱۳۸۷: ۱۲۴)؛ چنانچه درد شکم عضد الدوله، با مالیدن کفش‌های خرقانی بر شکمش بهبود یافت. در جای دیگر، در پاسخ به مردم توصیه کرد؛ در هنگام بلا از ابوالحسن یاد کنید، اما همه، نام خدا را خواندند و فقط یکی از آن‌ها نام ابوالحسن را خواند و به ناگاه آن یک نفر ناپدید شد. همچنین او بر اثر تزکیه نفس و یاد الهی به درجه‌ای رسیده بود که می‌گفت: عرش را با سرعت هزار برابر نسبت به فرشتگان طواف می‌کرد چراکه درون من از نار و نور است؛ سرعت نتیجه آتش شوق است. در حالی‌که در فرشتگان چنین نیستند (حیدرخانی، ۱۴۰۷: ۹۰). دریافت می‌شود که او بر اثر صبوری در برابر نامالیمات همسرش و تحمل مشکلات زندگی عنایت الهی نصیب شده بود.

۳-۲-۵-۵-۳- اثرات ذکر از نظر همدانی

ذکر تاثیر بر روح و جسم انسان دارد. همدانی نیز «ذکر را یکی از نعمت‌های مهم الهی می‌دانست و دارنده این نعمت را در به‌جا آوردن شکر آن توصیه می‌کرد»؛ زیرا، فزونی نعمت در گرو شاکر بودن در برابر منعم است. البته فضیلت دیگر ذکر، باعث گشایش درهای آسمان‌ها و دیدن ملکوت اعلی می‌شود. به تدریج با دوام ذکر و پاکی دل، قرب الهی حاصل می‌شود (همدانی، ۱۰۷۰: ۴۹ و ۲۸۰). لذا، همدانی برای رسیدن به این مرحله، ادعیه و اذکار مختلفی را برای حل مشکلات مردم توصیه می‌کرد؛ از جمله معتقد بود اگر چهل بار «یا خیرالفتاحین» بگوید و سوره فاتحه بخواند و دعا کند و از شیخ مدد گیرد، گشایش‌های زیادی برای او حاصل می‌شود. همچنین «۹۹» اسم الهی را با خواص آن بیان کرده است. نمونه آن، مداومت بر ذکر «یا قدوس» که موجب پاک شدن دل از کدورت است. ضمن آن‌که تداوم ذکر یا علیم، باعث روشنی دل و پدیدار شدن انوار الهی می‌شود (ر.ک؛ همدانی، بی تا: ۷).

تأثیر مداومت ذکر چنان است که هرکس را بر ذکر الهی مداومت کند، «خداوند، عمر صد ساله دهد و اگر بعد از خواندن نماز صبح به جماعت، دو رکعت نماز بخواند، ثواب حج عمره به او داده می‌شود» (پارسا، ۱۳۵۴: ۳۵ و ۱۲). مداومت در ذکر، باعث گشایش چشم و صورت و قلب و در نهایت، بصیرت تمام بدن می‌شود. البته، هرکس خدا را یاد کند و

هم‌زمان به یاد دیگری باشد؛ خداوند او را قرین شیطان می‌کند و خبیث‌ترین خلق خود می‌داند. با این اوصاف، ذکر برای همدانی، چنان اهمّیت داشت که تا زمان مرگ ذاکر حق بود و در هنگام مرگ، به ذکر «یا الله یا حبیب» مشغول بود (ر.ک؛ کربلایی، ج ۱، ۱۳۶۷: ۲۷۱). در نتیجه ذاکر در ذکر، غیر خدا را در زبان و دل راه ندهد و در همه حال ذاکر حق باشد و با تداوم ذکر الهی به اجر اخروی نائل شود و طعم وصال حق را بچشد.

۴- بحث و بررسی مفهوم ذکر از نظر همدانی و خرقانی

در این پژوهش، به تحلیل و بررسی دیدگاه و اسلوب این دو عارف در زمینه ذکر پرداخته می‌شود.

۴-۱- اشتراک

همدانی و خرقانی به ریاضت و شرایط خاص برای رسیدن به حقیقت ذکر و مراتب کمال معتقد بودند. در ذکر الهی، خدا را ناظر می‌دانستند. لذا، خرقانی به صورت سخنان عاشقانه و همدانی اسما و اذکار الهی را واسطه قرب الهی قرار می‌دادند. آن‌ها معتقدند؛ سالک باید خداشناس و ذاکر حق شود تا همه وجودش محو گُنه الهی و در نهایت تجلّی‌گر ذات الهی شود. از سویی، سالک باید هم‌سو با طریقت و شریعت باشد تا ذکر بر او تأثیر داشته باشد و شایسته هم‌صحبتی با خدا در او حاصل شود. جالب آن است که هر دو عارف، آیات قرآنی و ثنای الهی به همراه سلوک عارفانه را ذکر الهی تصوّر می‌کردند.

۴-۲- افتراق

خرقانی عارفی اُمّی و مجذوب سالکی بود که با عنایت الهی حافظ قرآن و معرفت لدنی شده بود و با آن که استادی نداشت، اما وجود استاد را در سلوک لازم می‌دانست؛ البته همدانی، عارفی عالم بود که از اساتید بسیاری بهره گرفت و در عین حال «سالک مجذوب» بود. به همین خاطر سال‌ها ریاضت و سلوک و کسب علم و مقامات عرفانی کرد تا به حقیقت ذکر دست یافت.

همدانی با آنکه خلوت‌گزینی را از آداب ذکر می‌دانست؛ اما علاوه بر تهذیب نفس خود به دغدغه مشکلات مردم و تأثیر ذکر بر آن‌ها توجه بیشتری داشت. به همین خاطر حضور او در اجتماع پرشورتر بود؛ اما خرقانی مجذوب سالک و اهل قبض بود که بیشتر به رابطه خود و خدا توجه داشت و به تأثیر تهذیب نفس خود اهمیت می‌داد.

همدانی، به خواص اسماء الهی به همراه تمرکز و معرفت تأکید داشت. اما خرقانی در ثنا و سخنان عاشقانه بیشتر یاد الهی می‌کرد؛ ولی همدانی با کلامی عارفانه و استدلالی برگرفته از عقل و روایات و از سر درایت اذکار را مورد توجه قرار می‌داد. همدانی، ذکر را از منازل سلوک می‌دانست و برای هر ذکر ظاهری و باطنی قائل بود. اما خرقانی صرفاً به ادای ذکر اهمیت می‌داد. هدف همدانی، طلب معرفت و محبت حق بود؛ اما خرقانی، معرفت را برای انسان میسر نمی‌دانست. او محوریت مراحل سلوک را شناخت خدا می‌دانست که باید خالصانه باشد چراکه با دلیل نمی‌توان خدا را شناخت بلکه خدا را با خدا می‌توان شناخت. همدانی، اختیار، تفکر، تمرکز و اعتدال را از اسلوب سلوک می‌دانست؛ اما خرقانی با عنایت الهی راه اندوه را برگزید. همدانی، بالاترین ذکر را «لا اله الا الله» می‌دانست که شامل نفی رذایل و اثبات فضایل در فرد است. خرقانی، برترین ذکر را «الله اکبر» بیان کرده است که با خالصانه گفتن آن، فنا فی الله حاصل گردد و آن نهایت عشق به خدا است. هر دو عارف در این مورد هم عقیده هستند.

علاوه بر این، همدانی به زمان، اسرار ذکر، خاصیت هر ذکر اهمیت می‌داد؛ اما خرقانی، به زمان و اسرار آن توجه نداشت و همه زمان‌ها ذاکر الهی بود. همچنین همدانی بر این باور بود که تداوم در ادای ذکر، تنها به زبان نیست بلکه در فکر و عمل به صورت خفی، ذکر گوید. چون دوری از حواس ظاهر، باعث بالا رفتن تمرکز و از بین رفتن پریشانی ذهن می‌شود. خرقانی صرفاً به مداومت ذکر حتی، جهری اهمیت می‌داد. یعنی دقیقاً هر دو در این زمینه بر عکس هم عمل می‌کردند.

با این اوصاف در تحلیل اجمالی آن می‌توان گفت: با آن‌که گستره دیدگاه همدانی در تأثیر ذکر با استدلال علمی و با تکیه به آیات و عقل در بین مردم بیشتر بود، اما در نهایت ذکر از نظر آن دو بزرگوار باعث حل مشکلات مردم و تسکین دردهای جسمی و

روحی بود. ضمن آن‌که می‌تواند الگوی خوبی برای هر دو قشر اندیشمند و افراد دیگر جامعه قرار گیرد.

وجوه اشتراک		وجوه افتراق		
همدانی	خرقانی	همدانی	خرقانی	
آیات و روایات، کرامات خاص، حل مشکل مردم		تهلیل و حوقله و...	ثنای الهی و سلوک الهی	ذکر
ریاضت		اسلوب خاص دارد.	اسلوب خاص ندارد.	اسلوب
شناخت خدا		لااله الاالله	الله اکبر	بالاترین ذکر
		بهبتره در خفی باشد.	در آشکار و خفی	نوع ذکر
شرایط ذکر با شناخت حق، دوری از امورات دنیوی و خلق و همسو با شریعت و طریقت		معتدل-اجتماعی	همراه با اندوه در خلوت (مقبوض)	شیوه ذکر
مداومت ذکر		سالک مجذوب	مجذوب سالک	عارف
		فراموشی ذکر و وصول به عشق الهی	فنا شدن و به حق رسیدن	غایت ذکر
		مشیت الهی و عقل و استدلال و معرفت قبول داشت	مشیت الهی قائل و به عقل و معرفت قائل نیست	عقل و ذکر
		زمان خاص داشت.	زمان خاص نداشت.	زمان ذکر

علم	اُمّی	عالم جامع‌الاطراف
تمرکز در ذکر	تمرکز در ذکر	تلفیق علم، تمرکز و معرفت باطنی

۵- نتیجه‌گیری

یاد الهی از مباحث مهمی است که سبب قرب الهی می‌شود. ماحصل رویکرد تطبیقی ذکر از دیدگاه خرقانی و همدانی، یاد الهی است که در نماز و نیایش سبب قرب الهی و تسلی آلام مردم می‌شود. خرقانی شاخصه ذکر الهی را در قالب سخنان عاشقانه با خدا بیان می‌کرد. وی صرفاً ادا کردن ذکر را به صورت آشکار و جهری اهمّیت می‌داد و به زمان ذکر توجه نداشت. ضمن آن‌که عارف اهل قبضی بود که در اجتماع کمتر حضور داشت. حال آن‌که همدانی با توجه به معرفت در علوم دینی به راهکار جالبی رسیده بود که تأثیر آن را علاوه بر تهذیب نفس فردی در جامعه نیز کاربردی کرد. بهترین آثار وی در این زمینه، اوراد فتحیه و رساله ذکریه بود که از خود به یادگار گذاشت. وی با روحیه اعتدال‌ورزی ایجاد انگیزه در جهت تقرّب الهی در شاگردان و مردم نمود. اما با توجه به آن‌که خرقانی اُمّی بود، سخنان عاشقانه او با خدا توسط دیگران گردآوری شده است. البته هر دو عارف خداشناسی و محو شدن در ذات حق را سبب قرب الهی تصور می‌کردند. لذا، همدانی ذکر را جزء منازل قرب الهی می‌دانست. ولی خرقانی راه‌های رسیدن به خدا را هزار راه دانسته که مشیت الهی را مؤثر در ذکر الهی می‌دانست. به همین دلیل استاد خود را خدا تصور می‌کرد. لذا، تمام راز و نیاز و سخنان خود را عاشقانه برای خدا انجام می‌داد. به عبارتی تأثیر خواندن نماز که نوعی ذکر است در رفتار و عمل انسان ملاحظه شود. حال آن‌که همدانی با توجه به علوم مختلف و مسافرت‌ها و مهاجرت‌هایی که داشت ذکر الهی را در حیطه وسیع‌تری قرار می‌داد. وی آرامش فردی و اجتماعی مردم تأثیرگذار از ذکر خدا می‌دانست. علاوه بر آن وی به زمان و در خفی خواندن ذکر اهمّیت وافر می‌داد؛ معتقد بود که اوج ذکر آنست که ذکر فراموش شود و همه محو خدا شود نه یاد خدا. لذا، ذکر را می‌توان وسیله قرب الهی شمرد. در نهایت می‌توان گفت که ذکر

قدرت شفابخشی و تأثیر بر روح و روان و جسم و فردی و اجتماعی انسان دارد حال چه عارفی امی یا عالم باشد.

۶- منابع و مأخذ

کتابها

۱. قرآن کریم.
۲. بدخشی، نورالدین جعفر، (۱۳۷۴)، خلاصه المناقب، مصحح: اشرف ظفر، چاپ وجیهه پرنیتیز، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۳. بهشتی، احمد، (۱۳۷۰)، فرزندگان گفتارهای عارفان از شیخ ابوالحسن خرقانی تا جامی، چاپ دوم، مشهد: جاودان خرد.
۴. بیانی، شیرین، (۱۳۸۹)، مغولان و حکومت ایلیخانی در ایران، چاپ هشتم، تهران: سمت.
۵. تورتل، کریستین، (۱۳۷۸)، شیخ ابوالحسن خرقانی، ترجمه ع. روح‌بخشان. تهران: مرکز.
۶. جامی، ابو عبدالرحمان، (۱۸۵۸م)، نفحات الانس من حضرات القدس، کلکته: مطبعه لیبی.
۷. حیدرخانی مشتاقعلی، حسین، (۱۴۰۷)، فواتح الجمال و فواتح الجلال عارف نامی قرن پنجم و ششم شیخ شهید نجم الدین کبری، تهران.
۸. خرقانی، ابوالحسن، (۱۳۷۸)، نورالعلوم، به کوشش حقیقت، عبدالرفیع، تهران: بهجت.
۹. راغب اصفهانی، حسین، (۱۳۹۹ ق)، معجم مفردات الفاظ القرآن، قم: اسماعیلیان.

۱۰. زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۹)، *جستجو در تصوف ایران*، تهران: امیرکبیر.
۱۱. سجادی، جعفر (۱۳۵۰)، *فرهنگ اصطلاحات عرفانی*، تهران: طهوری.
۱۲. شفیع کدکنی، محمدرضا، (۱۳۹۱)، *نوشته بر دریا از میراث عرفانی ابوالحسن خرقانی*، چاپ ۶، تهران: سخن.
۱۳. غزالی، محمد، (۱۳۳۳)، *کیمیای سعادت*، تصحیح آرام، احمد، ج ۱، تهران: چاپخانه مرکزی.
۱۴. غنی، قاسم، (۱۳۸۰)، *تاریخ تصوف در اسلام*، ج ۲، تهران: امیرکبیر.
۱۵. قشیری، ابوالقاسم، (۱۳۹۱)، *رساله قشیریه*، ترجمه ابو علی حسن بن احمد عثمانی، تهران: هرمس.
۱۶. کربلایی، حسین، (۱۳۶۷)، *روضات الجنان جنات الجنان*، ج ۱، تصحیح قرائی، جعفر سلطان، سازمان اسناد کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
۱۷. کیانی، محسن، (۱۳۶۹)، *تاریخ خانقاه در ایران*، تهران: طهوری.
۱۸. گوهرین، صادق، (۱۳۷۰)، *شرح اصطلاحات تصوف*، ج ۵، تهران: زوار.
۱۹. مدرس، محمدعلی، (بی تا)، *ریحانه الادب در شرح احوال و آثار عرفا*، فقها و فلاسفه، شعرا و عارف بزرگ اسلامی از آغاز تا عصر حاضر، ج ۲، تهران: خیام.
۲۰. نراقی، مهدی، (۱۳۷۹)، *جامع السعاده*، ترجمه مجتبوی، جلال الدین، چاپ پنجم، تهران: حکمت.
۲۱. نسفی، عزیز الدین، (۱۳۶۸)، *انسان کامل*، تهران: طهوری.
۲۲. نیشابوری عطار، فریدالدین، (۱۳۷۸)، *تذکره الاولیاء*، مصحح: محمد استعلامی، تهران: زوار.
۲۳. هجویری، علی، (۱۳۸۶)، *کشف المحجوب*، مصحح: آسیابی، فریدون، تهران: سروش.

۲۴. همدانی، عبدالصمد، (۱۳۸۷)، **بحر المعارف**، ج ۱، مصحح: حسین استاد ولی، تهران: حکمت.
۲۵. همدانی، علی، (۱۳۷۰)، **رساله ذکریه**، به کوشش تقی زاده طوسی، فریدون، تهران: موسسه مطالعات علمی و فرهنگی.
۲۶. -----، (۱۳۷۳)، **شرح مرادات حافظ**، تحقیق ایرج گلسرخی، تهران: وزارت امور خارجه.
۲۷. -----، (۱۳۸۵)، **ذخیره الملوک**، مصحح: محمود انواری، شفق، تبریز: تاریخ فرهنگ ایران.
۲۸. همدانی، عین القضات، (۱۳۶۲)، **نامه‌های عین القضات**، به اهتمام علی نقی منزوی، اصلاح حسین خدیو جم، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

مقالات

۱. ارشد ریاحی، علی؛ زارع، فاطمه، (۱۳۹۴)، «ماهیت و مراتب ذکر در اندیشه ابن عربی و ملاصدرا» آموزه‌های فلسفی اسلامی، شماره ۱۷، صص ۲۵-۴۶.
۲. حدیدی، خلیل؛ دهقان، علی، (۱۳۹۱)، «ذکر در طریقت قادریه»، نشریه زبان و ادب فارسی، سنندج، صص ۱۰۷-۱۲۰.
۳. خوشحال دستجردی، طاهره؛ کاظمی، مرضیه، (۱۳۸۹)، «تحلیل جایگاه ذکر در قران و بازتاب آن در عرفان اسلامی»، پژوهشنامه زبان و ادبیات فارسی، شماره ۵، دوره ۲، صص ۱۵-۴۰.
۴. رهبر، علی، (۱۳۸۵)، «**حقیقت ذکر**»، فصلنامه علمی و پژوهشی انجمن معارف اسلامی ایران، ۲(۳)، قم: معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه، صص ۸۵-۱۰۴.

۵. صونیا و صغری زارع، (۱۳۹۵)، «ذکر عرفانی در گذر زمان»، فصلنامه علمی و پژوهشی عرفانیات در ادب فارسی، شماره ۲۸، صص ۴۴-۶۴.
۶. کارآموز، فتحیه‌السادات و همکاران، (۱۳۹۸)، «بررسی و مقایسه کرامات در کشف المحجوب هجویری و رساله قشریه»، فصلنامه علمی و پژوهشی جستارنامه ادبیات تطبیقی یزد، شماره ۱۰، سال ۳، صص ۳۵-۵۲.
۷. کاکهرش، فرهاد و همکاران، (۱۳۹۸)، «مقایسه مراحل سیر و سلوک و سفر عرفانی در آثار عطار و امام خمینی»، فصلنامه علمی و پژوهشی جستارنامه ادبیات تطبیقی یزد، شماره ۷، سال ۳، صص ۶۱-۸۸.
۸. محمدزاده، نادر، (۱۳۸۹)، «ذکر در طریقه کبرویه»، فصلنامه علمی و پژوهشی عرفان اسلامی، شماره ۲۵، صص ۱۰۶-۶۹.
۹. موسوی، سمیه سادات؛ رکن‌الدینی، حسین، (۱۴۰۰)، «تحلیل تطبیقی دو مقام تذکر و ذکر در سلوک عرفانی»، فصلنامه علمی و پژوهشی پژوهش‌نامه عرفان، شماره ۲۵، سال ۱۳، صص ۱۷۷-۱۹۷.

منابع الکترونیکی

۱. پارسا، خواجه محمد، (۱۳۵۴)، رساله قدسیه، نسخ خطی، تهران: طهوری
۲. خرقانی، ابوالحسن، (بی‌تا)، برهان العارفین، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۳. _____، (بی‌تا)، فقرنامه، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۴. _____، (بی‌تا)، رساله در طریقه ادهمیه و کلاه چهار ترک، تصحیح حسین چیفت چی.

۵. ریاض، محمد، (۱۳۷۰)، احوال و آثار و اشعار علی همدانی با ۶ رساله از او، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۶. -----، (۱۳۵۳)، متن مکتوبات، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۲، شماره ۸۵، تهران: کتابخانه مجازی الفبا، دانشگاه تهران. صص ۳۳-۶۶.
۷. مینوی، مجتبی، (۱۳۵۵)، منتخب نور العلوم و احوال و اقوال شیخ ابوالحسن خرقانی، منقول از نسخ خطی لندن، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.
۸. میهنی، محمدبن منور، (۱۳۶۶)، اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید، به کوشش شفیع کدکنی، کتابخانه تاریخ ما، تهران: آگاه.
۹. نیشابوری عطار، فریدالدین، (۱۳۰۳)، تذکره الاولیا، کتابخانه ملی ملک.
۱۰. همدانی، علی، (۱۰۶۹)، رساله ده قاعده، مجموعه مجمع الحکم ۴۷ رساله، نسخ خطی.
۱۱. ----- (۱۰۷۰ ق)، رساله درویشیه، مصحح و کاتب: محمد بن حسن شریف آملی، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۲. (بی تا)، اوراد فتحیه، لاهور: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۳. ----- (۱۰۰۰)، شرح اوراد فتحیه، شارح: جعفری، محمد بن جعفر، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
۱۴. ----- (۱۳۷۶)، اسرار نقطه یا توحید مکاشفان، ترجمه محمد خواجه‌جوی، چاپ ۱، فارابی، مرکز تحقیقات علوم انسانی، تهران: مولی.